

УДК 655.267;371.315;-056:173

Бабій Н. П.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

ПЕРШІ БРАМИ СТАНІСЛАВОВА У СВІТЛІ ІСТОРИЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

Бабій Н. П. Перші брами Станіслава у світлі історичних та архітектурних джерел. Культура східногалицьких земель завжди була в центрі інтеграційних процесів. Західноєвропейські впливи посилювались у XVII ст., що було зумовлено головно розподілом території України між сусідніми державами. Станіславів разом з іншими містами регіону переймав загальноєвропейську архітектурну стилістику, яка поєднувалася з різноетнічними місцевими будівельними традиціями. Стилiстичні зміни не завжди виникали в чіткій послідовності, а еволюціонували шляхом поступового витіснення старих прийомів новими. Брами міста завжди були об'єктом прискіпливої уваги містян. Окрім оборонних функцій, вони виконували презентативну роль, через що їх багато оздоблювали кованими та дерев'яними конструкціями, а склепінчасте перекриття у проїздах додавало урочистості.

Завданням цієї роботи є дослідження брам, дверей, порталів монументальних споруд кінця XVII–XVIII ст., як одного з важливих елементів композиції будівлі, вирішенню якого архітектори та майстри завжди приділяли особливу увагу.

Ключові слова: брама, Станіславів, Потоцький, бароко.

Бабій Н. П. Первые въездные ворота Станиславова в свете исторических и архитектурных источников. Культура восточной Галиции всегда находилась в центре интеграционных процессов. Влияние западной Европы усилилось в XVII в., в основном из-за распределения территории Украины между соседними государствами. Станиславов, как и другие города региона, осваивал западноевропейскую архитектурную стилистику, насыщая ее местными этническими приемами.

Стилистические изменения не всегда возникали в четкой последовательности, а эволюционировали путем постепенного вытеснения старых приемов новыми. Въездные ворота города всегда были объектами внимания горожан. Кроме оборонных функций, они играли презентационную роль, из-за чего их, как и своды проездов, богато оформляли коваными и деревянными конструкциями.

Задача статьи — исследовать въезды, двери, порталы монументальных сооружений конца XVII–

XVIII вв. как одного из важных элементов композиции строения, решению которого архитекторы и мастера отводили особенное внимание.

Ключевые слова: въездные ворота, Станиславов, Потоцкий, барокко.

Babiy N. The first gates of Stanislaviv in the light of historical and architectural sources. The culture of East Galychuna region has always been in the center of integration processes. Western European influences strengthened in XVII century which was caused by the division of the territory of Ukraine among the neighboring states. Stanislaviv like other cities in the region was taking on the European architectural style which was combined with various architectural traditions of local Ethnic groups.

The aim of the work is the study of the gates, doors and portals of monumental buildings of the end of XVII–XVIII century as one of the key elements of the composition of the building, which has always been a subject of special attention of the architects. The aforementioned aim will be reached through the following steps:

- 1. Analyze the problem of the study of the particular monuments in the national science, determine theoretical and methodological bases, systematize the base of sources for the study.*
- 2. Study the influence of cultural processes and ideas of the epoch on the formation of artistic and compositional particularities of monumental building and its architectural details.*
- 3. Examine stylistic particularities of Early Baroque in the architectural monuments in 1660–1760.*

The objective of the study: *The Gates of Stanislaviv of the end of XVII–XVIII century.*

Methods. *The article examines both stylistical particularities of Baroque and Renaissance gates of Ivano-Frankivsk and the historical background, economic factors of the building process, interior decorations related to liturgical particularities of the building and the preferences of the sponsoring patrons. This allows to combine the methodologies of the study of culture and atr history for complex analysis of historical and territorial particularities of the culture of Ivano-Frankivsk region.*

The key findings. *The first gates of the city were built together with the defensive walls in the second half of the XVII century. The images of Renaissance gate is already used as a heraldic figure on the first symbol of the city (the king Yan Kazymyr gave it to Adryi Potoskiy in 1663): the image of defensive building with nine merlons on top of Polish shield. Next to the open gates there are half-round towers built from blocks of stones. There are two embrasures over the gate (possibly these were openinings for chains for lowering the bridge). The image of the gate and the fortress was a symbol of creation of the city as strong base in the fight against enemies.*

According to historical descriptions the city was closed by three large Renaissance gates, which were probably built after the castle reconstruction in 1737. There was Galytska (Lvivska) gate from the north, Tyshmenetska (Kam'yanetska) gate from the south-west side and Virmenska (Zabolotivska) gate from south-east side. Every gate had a long wooden bridge over a trench filled with water attached to it. These bridges were the only way to get into the city. There were large black marble

tables with goldren writings over the top of the gates. There are few buildings that were kept from the first and original buildings of the city. Furthermore, there are even fewer facts known about the first gates of the public and cult buildings of Stanislaviv. The city citadel formed by the palace complex of Pototski is among the few partly preserved monuments. The mentioning of Pototskiy Palace (from a newspaper "Kurjer Stahislawowski", 1847) shows that "the gate was built in 1780-s with relief images of defensive attributes, and the territory of the palace itself was circled with beautiful wooden fence".

Colegiata, Iesuit and Armenian-catholic church, two houses on Halytska street and building of malty department of the beer factory (1767) are among the oldest buildings in the city. However, it is impossible to determine the evidence of originality of their gates. Fires, with the largest having happened in 1868, most probably destroyed all wooden artifacts. Therefore, the study of the current gates and doors is dated from the time of rebuilding of the city after the fire. The majority have a particular decoration: rectangular portal with an arch, profile or in a shape of a two-sided arch; with additional turning points on the ends with an addition of engraved spirals or decorative leaves, most often engraved in stone. The analysis of history of art gives evidence to the fact that this type was common in cult and possibly public buildings of the cities of Galychyna in the middle of XVIII century.

A type of gate depicted on Armenian church: wooden, with metal engravings, two levels and four openings became common in XVIII century. Similar, but two-opening gate has been preserved in post-Jesuit church named after Stanislav Kostka (architect S. Kryzhanovskiy, 1894). The gate in the cathedral is the same but built from the iron. Archive photos show that these details of the buildings already existed in the beginning of XX century. The characteristic division and technique of cross riveting was used in the folds of the cript of Pototski, which is located under the dome of the family church. This simple geometrical division of the field into rectangles with augmented lines is also reflected in relief engraving on wooden gate of the building of Public court dated back to 1843.

Conclusion. As a result of art historical analysis it has been found that the architectural detail has been an important formation factor during the evolutionary period of the development of Stanislaviv architecture. The variety of entrance gates, portals, large doors, and gates creates clear forms that contribute to the composition of the facades of the Renaissance and Baroque buildings, and determines stylistic direction of the objects.

Keywords: doors and portals of monumental buildings, Baroque, Stanislaviv, Pototski.

Постановка проблеми. У зодчестві України питання архітектурних деталей, зокрема віконних рам, дверних порталів тощо, досі залишається маловивченим. Не визначено їхні стилістичні особливості, конструкцію, техніку виконання. Натомість число цих творів щодня зменшується, вони поступаються новітнім пластиковим чи «броньованим» полотнам. Досліджувати, зберігати та каталогізувати

ці важливі предмети дизайну слід негайно; це потребує значних зусиль, бо саме через архітектурний декор виявляється стиль історичного періоду. Він виражає спадкоємність традицій, модні вподобання, специфіку технологічної і матеріальної бази.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Останніми десятиліттями широке коло фахівців виконало окремі дослідження з конкретних проблем архітектури Станіслава (стилістичні аспекти, персоналії, історія будівництва окремих споруд, містобудівні трансформації). Велике популяризаторське значення мають видання серії «Моє місто».

Важливі етапи будівельних процесів у регіоні зазначеного періоду знаходимо у працях івано-франківських істориків і краєзнавців В. Грабовецького (1987), В. Полека (1994), М. Головатого (2003; 2007), У. Головчанської, З. Федункова, І. Бондарева. Їхні праці ґрунтуються на архівних матеріалах та дослідженнях преси XIX ст., подають цінні історичні матеріали. Велике значення мають праці мистецтвознавців та архітекторів В. Мельника (2007), З. Соколовського (2009), Л. Поліщук (2003) і Ж. Комар (2008).

Мета статті — історичне дослідження та мистецтвознавчий аналіз архітектурних деталей монументальних споруд Станіслава кінця XVII — XVIII ст. в системі композиційних засобів бароко.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Місто Івано-Франківськ (від заснування 1662-го до 1939 року — Станіславів, до 1962-го — Станіслав) — важливий культурний та адміністративний центр Галичини. Його архітектурну своєрідність забезпечив динамічний процес розвитку протягом тривалого часу. Розмаїття архітектурних форм сучасного міського середовища формують різночасові традиції: ренесансні в розбудові ідеального міста-фортеці, барокова своєрідність структури міського плану і перших міських доміант, класицистичні, ретроспективні, романтичні, сецесійні, функціоналістично-конструктивістські особливості забудови центральних міських кварталів.

Перші брами міста, природно, закладали одночасно з оборонними мурами в другій половині XVII ст. Зображення ренесансної брами вміщено як головну геральдичну фігуру вже на першому гербі міста (його надав король Ян Казимир Андрієві Потоцькому 1663 року): на польському щиті — на пагорбі оборонна споруда, завершена дев'ятьма зубцями. Обабіч від її відчинених воріт — півкруглі башти, побудовані з блоків тесаного каменю. Над брамою — дві бійниці (можливо, отвори для ланцюгів, що опускали мости). Зображення брами та фортеці символізувало створення міста як надійного форпосту в боротьбі з ворогом. Перший герб з часом видозмінювався, не втрачаючи, втім, головного зображення: 1790, 1897, 1938 років та поновлений 1995 року [9].

У кількох історичних джерелах зустрічаємо опис первісного вигляду міста. Найважливішим з

них є повідомлення німецького мандрівника Ульріха фон Вердума, який відвідав Станиславів у 1672 році [8: 100]. Він описує, що місто було збудовано всього за десять років. Будівничим, а очевидно, і автором проекту був француз Франсуа Корссіні з Авіньйона, підполковник пішої гвардії воєводи Андрія Потоцького. Укріплення склалися з шести правильних земляних бастионів, нижче від яких був частокіл з поставлених сторч цілих дубів. Крім того, Ульріх фон Вердум указує, що воєвода ще збирався наказати викопати рови та забезпечити їх зовнішніми укріпленнями. За описами Володимира Грабовецького й інших авторів місто замикали три величні брами, зведені, правдоподібно, після реконструкції замку 1737 року: з північного боку — Галицька (Львівська) брама, з південно-західного боку — Тисменицька (Кам'янецька) і з південно-східного — Вірменська (Заболотівська) хвіртка [4: 8]. Від кожної брами було перекинуто довгий дерев'яний міст через рів, наповнений водою, і тільки за допомогою цих мостів можна було потрапити до міста. Над брамами вміщувались величезні чорні мармурові таблиці із золотими написами [2: 14].

Вигляд Тисменицької брами відтворено на «мапі капітана Ширкова» 1760-х років [6: 200]. Весь її східний бік займає креслення «Профілю положення А-З», що відповідає Тисменицькій брамі. Судячи з рисунка, це була ренесансна прямокутна триарусна споруда з наскрізним арковим проїздом, увінчана високою вежею з банею та шпилем. Залишки Галицької брами збереглися до нинішнього часу, але лежать під землею на початку сучасної вулиці Галицької. Кам'яну основу виявлено 1995 року, її дослідили археологи Марія Вуянко і Богдан Томенчук. Архітектор Зеновій Соколовський вважає, що її було збудовано як двоярусну оборонну вежу з однорусною добудовою спереду [7: 129].

Фортифікаційну систему міста Станиславова, яка належить до XVII ст., було зруйновано з приходом до влади австрійського уряду (поч. XIX ст.), залишились тільки невеликі фрагменти міського муру та валу, а передмістя ввійшли до складу міської території [14: 5]. З часом місто розросталось, втрачаючи первісну планувальну структуру. Навколо попереднього міського простору з'явилися нові вулиці, площі, торгові і громадські комплекси. На окраїнах первісного міста виростили промислові та виробничі осередки. Підмурки первісної оборонної системи дали початок новим вулицям і проспектам з новою житловою забудовою. Створення центральної площі з пішохідною алеєю, якій надано функцій громадського та адміністративного центру, призвело до втрати визначальної функції ринку.

Із первісної міської забудови до нашого часу дійшло небагато будівель. Ще менше існує відомостей про перші брами громадських та культових споруд Станиславова. Серед частково збережених пам'яток — міська цитадель, сформована палацо-

вим комплексом Потоцьких (вулиця Шпитальна, 5) — замок Бліх¹. Резиденція власників належить до часу, коли замкова архітектура почала втрачати функцію внутрішнього оборонного укріплення і набула презентативного світського характеру палацу. Комплекс будинків і споруд палацу Потоцьких складався протягом тривалого часу. Загальна архітектурно-розпланувальна структура комплексу змінилася відносно проектної задуми внаслідок пізніших перебудов. Палац споруджували від 1672 до 1682 року. На мапі міста від 1792 року вже нанесено будинки палацу. Первісний двоповерховий мурований палац, споруджений за проектом Карла Беное в 1670-ті роки, зруйновано, ймовірно, у 1760-х. Будинок мав симетричну об'ємно-просторову композицію, головна вісь його була орієнтована на планувальний центр міста. Палац відзначався бароковими стильовими ознаками. У польського дослідника Жибовича є згадка про палац Потоцьких (передрук з газети «*Kurjer Stanislawowski*», 1847), де сказано, що «браму споруджено в 1780-х роках з рельєфним зображенням обладунків та оборонної атрибутики по боках, а саму територію палацу обгороджено гарним дерев'яним штахетником» [3]. Отже, теперішній парадний в'їзд було споруджено після 1780 року, а не при заснуванні палацу Потоцьких. Даних про дату побудови огорожі не знайдено. Характер мурування та розмір цегли дають підстави вважати, що мур палацового комплексу було споруджено у 20-х роках минулого століття.

Сама брама складається з двох симетричних об'ємів, конструктивною основою яких є стовпи квадратного перерізу (по два в кожному). У двох простінках влаштовано аркові входи, оздоблені профільованими архівольтами з замковими каменями. В'їзд по головній осі брами фланковано масивними високими пілонами, увінчаними скульптурними зображеннями обладунків середньовічного лицаря (шолом, лати) та оборонної атрибутики (гармати, штандарти, булави, рукояті шабель). Площини стіни над вхідними отворами мають динамічне криволінійне завершення, яке поєднує між собою різновисокі пілони з пристінками.

До найстаріших споруд у місті належать храми: колегіата, єзуїтський та вірменсько-католицький костели, два будинки на вулиці Галицькій, 14 (дім убогих і калік) і Галицькій, 41 (фарна консисторія), споруда солодового цеху пивзаводу (1767). Але первісність їхніх брам установити неможливо. Пожежі, серед яких наймасштабніша 1868 р., найімовірніше, знищили всі дерев'яні артефакти. Тож дослідження теперішніх брам і дверей датуємо від часу відбудови міста після «мармулядової» пожежі [5: 6].

Костел отців єзуїтів Непорочного Зачаття Діви Марії та св. Алоїза Гонзаго (тепер кафедральний собор Воскресіння Христового) і колегіум єзуї-

¹ Охоронний № 110572 (164-ІФ). Взято під охорону розпорядженням облвиконкому № 238-р від 26.05.1981 р.

тів м. Станиславова (1721–1729, реконструйовано 1753–1761) збудовано на місці колишньої дерев'яної резиденції дідичів. Внутрішнє оздоблення було виконано коштом Вікторії Потоцької (з Лещинських) [12: 194]. Усі первісні вівтарі, можливо і брами костелу, виконав столяр Йосип Шраффл (1698–1751), який походив з Тиролю та працював у Станиславові від 1729 р. [13: 194].

Через надзвичайно тривале й неякісне будівництво вірменський костел Непорочного Зачаття Діви Марії (1743–1762) неодноразово ремонтували та реставрували. Те, що нас цікавить, — це двері до бібліотеки (праворуч вівтаря) і до приміщення скарбниці, що мають різьблені чорні мармурові обрамлення. Ці невеликі прямокутного абрису профільовані деталі повторюють техніку виконання та конфігурацію вхідного portalу єзуїтського костелу, а також portalу, входів до ризниць і захрестії костелу Непорочного Зачаття Діви Марії, св. Андрія та Станіслава (колегіати, 1662–1703, 1737), костелу місіонерів у Городенці (1760), парафіяльного костелу в Кукільниках (1732–1782). Тож ми можемо припустити, що саме такий — прямокутний, з дугою, профільований або у вигляді двоплічної арки; з фалдовими заломами на рогах, доповнений різьбленими волютами чи декоративним листям, найчастіше тесаний — кам'яний портал був поширений у культових, можливо громадських будівлях, міст Галичини в середині XVIII ст.

Із збережених інвентарних описів відомо, що до 1800 року фасади вірменського костелу ще не було потиньковано. Можливо, це було зроблено аж 1811-го року [10: 278], тож улаштування барокового portalу у вигляді псевдопортика з двома коринфськими колонами та розірваним луковим фронтоном ми можемо датувати саме цим часом. Використання колон у порталах галицьких храмів у першій половині XIX ст. пов'язане з наслідуванням деталей костелу св. Йоанів у Вільні (1738–1748, арх. Йоганн Християн Глаубітц).

Також до цього часу збереглися презентабельна огорожа і два симетричні в'їзди, що фланкують костел і примикають до брам корпусу вірменської бурси. Стовпи брам також квадратного перерізу, завершені бароковими деталями.

Брама portalу вірменського костелу дерев'яна, оббита металом, дворівнева, чотиристулкова, з першої половини XX ст. Подібна, але двостулкова дотепер збереглась у поєзуїтському костелі св. Станіслава Костки (арх. С. Крижановський, 1894) на вул. Грюнвальдській, хоча в оригінальному проекті архітектором були запропоновані двостулкові двері з вісьмома квадратними тахлями [11: 363, іл. 123]. Така ж, але з цілісного заліза брама у кафедральному соборі. З архівних фотографій видно, що ці деталі будівель існували вже на початку XX ст.

Характер членування і техніку перехресного kleпання використано й у стулках до крипти Потоцьких, розміщеної під куполом фамільного ко-

стелу. З підпису на ґратах відомий час їхнього виконання — 1903 рік, слюсарня Яна Федоровського. Також цей простий геометричний поділ поля на ромби накладними поясами ще раз відображено в рельєфному різьбленні дерев'яної брами будівлі Господарського суду (вул. Шевченка, 16), відомої від 1843 року як кам'яниця адвоката А. Пшибиловського, із 1883-го як резиденція новоствореного станиславівського єпископства. Тут жили по черзі єпископи Юліан Пелеш, Юліан Сас-Куїловський, Андрій Шептицький, Григорій Хомишин. Можна припустити, що у вказаній дерев'яній брамі наслідувано характеристики храмових металевих, а отже з'явиться вона могла після 1900 року.

Вишуканий арковий портал у венеційському стилі, зберігся у будинкові на вул. Мазепи, 1. Дім споруджений в 1830 р., є другим за віком житловим у передмісті. Двоповерховий з мезоніном у формі чотирикутника з внутрішнім двором. Різьблений портал підпирає балконні консолі, що виконані з того ж пісковика і мають орнаментовані торці.

Різні стилістичні нашарування позначилися і в численних брамах колеґіати. Найдавнішими, очевидно, є масивні внутрішні двері, що замикають ще первісний фасад костелу до його реконструкції в 1737 році [1290]. Як і двері до захрестії та ризниці, вони обмежені профільованим порталом з чорного мармуру. Зважаючи на те, що в колеґіаті у другій чверті XVIII ст. зведено два вівтарі-балдахіни з такого ж матеріалу, ми можемо впевнено датувати цим же періодом зазначені роботи. Полотна дверей поділено на прямокутні поля з рельєфними рослинними орнаментальними розетками. Слід відзначити, що дерев'яну конструкцію покрито товстим шаром левкасу з пізнішими пофарбуваннями поверх нього. Чудово збереглась первісна масивна кована фурнітура: кільця, завіси, петлі тощо.

Іншим за своєю стилістикою є вхідний портал вузького фасаду колеґіати. Він маньєристичний, лізеновий, обмежений профільованим карнизом у вигляді двоплічної арки, над яким вміщено рельєф зі сценою розп'яття серед хмар та проміння, виконаний у 20-х чи 30-х роках XX ст.

Головна брама повторює абрис portalу. Конструкція двостулкова, розділена тафлями на вісім прямокутних недекорованих полів. Двоє бічних дверей, що зорієнтовані по центру бічних нав, — прямокутної форми, з елементами плоскорізьблення у вигляді солярних знаків. Ще одна вітражна перегородка з дверима в колеґіаті відмежовує від нави музичний хор. Конструкція двостулкова з півциркульним завершенням, доповнена ажурним декором у вигляді неготичних аркадок.

Висновки. На основі аналізу історичних та архітектурних джерел доведено, що становлення та розвиток забудови м. Станіслава наприкінці XVII — у XVIII ст. залежало від впливу внутрішніх та зовнішніх чинників і було нерозривно пов'язане з еволюцією його архітектурно-розпланувальних

характеристик. Етапи розвитку стилістики архітектурного декору послідовно співпадають з етапами розвитку європейського ренесансу та бароко, але характеризуються значним часовим відставанням та провінційною стриманістю.

В результаті мистецтвознавчого аналізу виявлено, що архітектурна деталь протягом еволюційного періоду розвитку станіславівської архітектури залишається важливим формотворчим чинником. Різноманітність видів в'їздних брам, порталів, масивних дверей, воріт створює лаконічні форми, які разом складають композицію фасадів ренесансних та барокових монументальних споруд, і визначає стилістичне спрямування об'єктів.

Перспективи подальших досліджень. Зростання та реконструкція Івано-Франківська чимраз більше загострюють проблему збереженості спадщини минулого, сумісності нового і старого, що є дуже вагомим для досягнення гармонії в образі міста, який воно створює в уяві своїх громадян. Робота може бути продовжена за рахунок дослідження інших стилістичних напрямків, структурування та класифікації об'єктів, їх негайної фотофіксації та паспортизації.

Література:

1. Бабій Н. Фасад станіславівської колегіати / Надія Бабій // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: [зб. наук. праць]. — 2010. — Вип. XXIV. — 336 с. — С. 284–292.
2. Бондарев І. Історія Станіславівської фортеці / Іван Бондарев // Станіславівська фортеця. — Івано-Франківськ: «Лілея НВ», 2010. — 192 с.
3. Головатий М. Споруди резиденції Потоцьких / Михайло Головатий, Лариса Поліщук // Історико-архітектурна довідка палацу Потоцьких, 1672 року будівництва, вул. Шпитальна, 5. — Архів Зеновія Соколовського. — 5 с.
4. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська / Володимир Грабовецький. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. — Ч. 1. — 301 с.
5. Микитин А. Закоханий у місто, якого вже не буде ніколи / А. Микитин // Західний кур'єр, 05.04.2012. — режим доступу: <http://zk.at.ua/news/2012-04-05>.
6. Ричков П. А. Містобудівельна еволюція Станіслава у 17–19 ст. / П. А. Ричков // Архітектурна спадщина України. — 2002. — Вип. 5. — С. 196–209.
7. Соколовський З. Слідами старих бастионів / Зеновій Соколовський // Станіславівська фортеця. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. — 192 с.
8. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство польське / І. Сварник. // Жовтень. — 1983. — № 9. — С. 84–128.
9. Федунків З. Герби Івано-Франківська (Станіслава) / Зеновій Федунків. — Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2008. — 80 с.
10. Babiy N. Baroque churches of Ivano-Frankivsk / Nadiya Babiy // Spheres of Culture: Journal of Philological, Historical, Social and Media Communication, Political Science and Cultural Studies. — Lublin, 2012. — Vol. 1. — 320 s. — S. 275–286.
11. Betlej A. Kościół Św. Stanisława Kostki i rezydencja Jezuitów w Stanisławowie / A. Betlej // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. — Kraków, 2006. — Część I. — T. 14. — Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. — S. 359–368.
12. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich: T. 1–15. Warszawa: 1880–1902. — T. 11. Sochaczew – Szlubowska Wola, 1890. — 960 s.
13. Polska bibliografia sztuki. 1801–1944. Malarstwo polskie. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. — 355 s. — S. 194.
14. Szarlowski A. Rys historyczny miasta Stanisławowa. — Stanisławow, 1887. — 48 s.